

*Охременко О. Р., доктор психологічних наук,
професор, професор кафедри психології
НАСБ України (м. Київ)*

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ВІКТИМНОСТІ

Віктимність – складне соціальне явище. Підставами її виникнення є зрушення в системі соціальної та психічної регуляції поведінки людини. Патерни драйверів віктимної поведінки у досліджених свідчать про переважання агресивної провокаційної та необережної поведінки. У більшості випадків аналогічні форми сценарної поведінки були притаманні оточенню.

Віктимность – сложное социальное явление, вызванное сдвигом в системе социальной и психической регуляции поведения человека. Паттерны драйверов ви́ктимного поведения в группе исследованных подростков свидетельствуют о преобладании агрессивного провокационного и неосторожного поведения. В большинстве случаев аналогичные формы сценарного поведения были присущи окружающим.

Wiktimmnost is the difficult social phenomenon caused by a change in the system of the social and psychological adjusting of conduct of man. Paterni of drivers of conduct in the group of investigational teenagers testifies to predominance of aggressive provocative and careless conduct. In most cases the similar forms of scenario conduct were inherent circumferential.

Соціалізація людини відбувається під час її взаємодії з численними соціальними групами, організаціями. Взаємодія, їх вплив не тільки доповнює один одного, але й певною мірою є суперечливим. Процес соціалізації часто пов'язаний із соціальними, соціально-психологічними та психічними ускладненнями, які сприяють виникненню протиріч між процесами адаптації і соціалізації [1 – 3].

Провідними суперечностями у цьому процесі є [4]:

1) нерівність соціальних стартових можливостей (освіта, культурний розвиток, професійна підготовка тощо);

2) комунікативна невідповідність (комунікативна некомпетентність, невміння розв'язувати спірні питання, долати психологічні та соціально-психологічні бар'єри тощо);

3) індивідуальні властивості (пасивність, лінощі, втрата почуття соціальної реальності, завищена чи занижена самооцінка, деіндивідуалізація тощо).

Соціалізація протікає під впливом різних умов, негативних чинників, тому об'єктивно з'являється певна група осіб – жертв несприятливих умов соціалізації. Надбані людиною у таких умовах фізичні, психічні і соціальні риси та ознаки, які перетворили або можуть перетворити її на жертву називаються *віктимністю* [5 – 8].

Величина віктимності може змінюватися: її зростання визначається як віктимізація, а зниження - девіктимізація. Впливаючи на чинники віктимності суспільство може знижувати ступінь

віктимності своїх членів. Кожна середньостатистична людина має той або інший досвід жертви. Але поняття віктимності виділяє категорію людей, яких називають віктимами, віктимо-жертвами або сценарними жертвами. Вони патологічно схильні бути жертвами й мають досвід жертви, який повторюється знову і знову за однаковим сценарієм, тобто ним притаманні певні смислові поля, які закріплюють саме такі форми поведінки [9, 10].

Отже, сценарна жертва – це відтворення індивідом моделі деструктивної поведінки за допомогою навчання такому через батьківські установки, поведінку, вплив ЗМІ, травматичні події дитинства. Сценарна поведінка дублюється у декількох формах:

1) нелінійне відтворення поведінки жертв, засвоєної через спостереження, що підвищує вірогідність загальної віктимізації;

2) лінійне відтворення віктимності – імітація (умисна) віктимних форм поведінки;

3) непрямі впливи – зниження опору до віктимізації соціальних груп і спільнот.

У статті ми намагалися оцінити вплив життєвих особливостей та соціальних умов існування на самосприйняття людиною себе як жертви.

Як і кожна форма сценарної поведінки віктимна поведінка не можлива без існування осіб з комплементарною, у даному випадку, агресивною поведінкою й комплементарними особовими характеристиками. Саме така пара утворює діаду, де формуються специфічні «ігрові» форми поведінки. Особиста віктимність достатньо часто актуалізується як відверто

Питання психології

провокаційна поведінка потенційних жертв, які не усвідомлюють, що їхня поведінкова активність притягує певний тип партнерів та підштовхує їх до насильства [11, розд. 14].

Опитування показало, що телебачення є основним джерелом інформації про віктимну поведінку у 118 юнаків та їх батьків. 62 % юнаків і 50 % дорослих отримують таку інформацію з телепередач і фільмів. Цей факт засвідчує зниження опору до імітаційної віктимізації у суспільстві. Імітаційні віктимні дії можна поділити на декілька груп:

- 1) патологічні (провокування сцен насильства, викликані психічними відхиленнями);
- 2) типові (позасвідомо відтворюються окремі компоненти сценаріїв насильницьких дій в контексті соціальних стосунків);
- 3) каузальні (непрямі відтворення віктимної поведінки без усвідомлення її небезпечності).

Відмінною рисою типових та патологічних імітаційних дій є копіювання чужої сценарної поведінки. Більш того, сам акт відбувається у межах стосунків, які збігаються за змістом із поширеними сценаріями насильств [12]. Подібне ототожнення, як вважають деякі автори, може бути викликане психологічними захистами як віктима так і його компліментарного партнера – агресора.

Безперечно, відмінною рисою такого наслідування є ідентифікація індивіда з віртуальними біполярними сценаріями віктим – агресор [13, 14], а насильство у реальному житті стає продовженням віртуальних подій, сюжетів власної фантазії.

Такі імітаційні віртуальні дії формують у психологічному профілі людини нездатність, а деколи і небажання відстоювати власну позицію і брати на себе

відповідальність за прийняття рішення у проблемних ситуаціях, надмірну готовність приймати позицію іншого як поза сумнівом вірну, неадекватний, а іноді патологічний потяг до підпорядкування, з невиправданим почуттям провини.

Казуальна віктимність як відхилення від норми безпечної поведінки реалізується у сукупності соціальних і поведінкових відхилень від норм індивідуальної та соціальної безпеки, психічних і моральних проявів, інтеріоризації віктимогенних норм, правил поведінки віктимної асоціальної і антисоціальної субкультури. Таким чином, казуальна імітаційна віктимність стає відхиленням на поведінковому рівні, відхиленням соціокультурних характеристик індивідуальної і групової свідомості, що сприяє формуванню девіацій й залежної поведінки.

Інтеріоризація віктимогенних норм, правил поведінки, віктимних конфліктів грає значну роль у формуванні життєвих віктимних стереотипів. Поведінка, пов'язана з оцінкою самого себе як жертви, переживанням власних проблем і невдач як детермінованих виключно особистісними якостями або, навпаки, ворожим оточенням сприяє входженню у власний життєвий сценарій жертви, зазвичай не усвідомлений, що пояснює стереотипність стратегії поведінки такої людини.

Сценарій по суті справи можна розглядати як типовий стиль взаємодії. Е. Берн визначає сценарій життя як «несвідомий життєвий план», який складається у дитинстві як драма і має чітко визначені початок, середину і кінець [14]. За Ф. Ернстом будь-яка доросла людина має свій власний, відмінний від інших, життєвий сценарій, який заснований на одній з чотирьох життєвих позицій [15].

Депресивна позиція. Основна дія – відхід, втеча: «Я - не ОК, а ти ОК» : Я-Т+.	Здорова позиція. Основна дія – співробітництво: «Я ОК, і ти ОК»: Я+Т+
Неконструктивна позиція. Основна дія – вичікування: «Я - не ОК, і ти не ОК» : Я -Т-.	Параноїдальна позиція. Основна дія – позбавлення: «Я не ОК через те, що ти не Ок / чи ти ОК» Я- Т+(-)

Позиція Я+Т+ притаманна успішним людям з розвиненим еґо-станом Дорослого, автономністю і спонтанністю, із запасом інтимності. Зрозуміло, що у юнаків така позиція часто несформована або слабка. Найчастіше спостерігається позиція Я-Т+, у якій юнак випробовує саморуйнівні типи поведінки, навіть суїцидальні. Батьківські

розпорядження у таких осіб можуть бути наступними: не живи, не роби, не будь значущим, не доросліше, не добивайся успіху, не будь здоровим, не належ. Саме такі юнаки мають ознаки віктимності через сценарний патерн «без любові».

Життєвий сценарій складається з рішень, які приймаються дитиною у

відповідь на сценарні послання батьків про себе, інших людей й життя. Вони передаються як вербально (у формі наказів і оцінок), так і невербально. Ранні негативні сценарії серед опитуваних юнаків виявлені у 33 %, які вважали, що матері були розчаровані щодо статті майбутньої дитини. Тобто відповідний відсоток юнаків мав батьківське розпорядження: «Не будь самим собою».

Такий наказ існував й у дещо іншій інтерпретації: «Не будь самим собою, будь іншою дитиною». Серед опитуваних юнаків з'ясовано, що батьки віддають перевагу молодшій дитині (23%), старшій (13%), порівнюють з іншими дітьми (64%). У таких випадках батьки позитивно реагували лише на ті аспекти своєї реальної дитини, які нагадували їм образ-зразок.

Природно, важливо зрозуміти, чим обумовлена та або інша форма батьківського сценарного розпорядження. Виявилось, що вік, рівень освіти, сімейний і матеріальний стан не мали істотного значення. Найраніші способи передачі «Не живи» значущо і позитивно корелювали ($r = + 0,417$; $P < 0,002$) з великою вагою дітей у момент народження ($r = + 0,356$; $P < 0,01$ і $r = + 0,282$; $P < 0,03$, відповідно). Серед цієї групи респондентів у юнаків, які знали про патологію вагітності і пологів домінувала життєва позиція: «Я – не ОК, Ти – ОК» ($r = + 0,264$; $P < 0,04$).

Таким чином, отримані результати свідчать про структурний взаємозв'язок батьківської поведінки з передачею сценарних розпоряджень. Кореляційний аналіз зв'язків між життєвими позиціями і активністю функціональних еґо-станів батьків за оцінками цієї групи юнаків виявив мінімальний еґо-стан Контролюючого Батька (КБ) і превалювання Турботливого Батька (ТБ) та еґо-стану Дорослого (Д) над іншими. Вияв еґо-станів Вільної Дитини (ВД) і Адаптованої Дитини (АД) не розрізнялися між собою у батьків усіх груп й бали за цими показниками мінімальні (1,2%).

Ми намагалися виділити драйвери, які формують зміст сценарію і «запускають» сценарний процес. Патерни драйверів, детально описані Т. Кейлером, дають можливість достатньо точно передбачити сценарні процеси людини, спираючись на

спостереження за невербальною поведінкою.

Запуск такої сценарної поведінки забезпечує виключення зі своєї свідомості деяких аспектів реальності або акцентування уваги на інших аспектах проблем. Все це заважає адекватному вирішуванню проблем. Знаходячись у сценарії, юнак замість того, щоб діяти, покладається на закладене в його сценарії рішення й замість активності демонструє пасивність.

В основі пасивності лежить несвідоме ігнорування інформації пов'язаної з вирішенням якоїсь проблеми, що супроводжується перебільшенням певного аспекту реальності. Така пасивізована позиція реалізувалася у чотирьох типах пасивної поведінки: неробстві, надаптації, збудженні, безпорадності.

Форми патернів у досліджених були різні. Перше місце посідали активні форми – дії, що утворювали небезпеку для юнака (37%). Однак такі форми поведінки не мали надмірно гострих проявів та були розраховані на те, що провокована особа завдяки своєму особовому статусу, властивостям характеру або браку фізичної підготовки не відповідатиме насильством.

Форми віктимної поведінки пов'язані з необережністю зустрічалися у 24%. Жертви не усвідомлюють кінцевих наслідків своєї поведінки й поводяться необережно, не приймають необхідних заходів обережності.

Пасивні варіанти драйверів (18%) найчастіше реалізувалися у конфліктних ситуаціях і були пов'язані з невиконанням обов'язків у родинних чи товариських стосунках (наприклад, неповернення боргу).

Останнім часом предметом «віктимологічного» аналізу стала й так звана деперсоналізована жертва – соціальна група. Масова віктимність, що координує дії своїх членів за допомогою соціокультурних розпоряджень – ось питання, що підлягає вирішенню. Це відбилося у введенні в науковий обіг таких термінів як «синдром Вертера», «синдром Вельда», «ефект Лари Крофт», сприяло виникненню теорії скриптів Хьюсмана, сценарній концепції ефектів Л. Берковіца тощо.

У кримінології та антропології неодноразово зверталася увага на реакції імітації, наслідування, пов'язані з груповою деструктивною поведінкою. Масова віктимність складається з:

Питання психології

1. сукупності потенцій уразливості, що реально існують у населення в цілому і в окремих його групах (спільнотах);

2. діяльного, поведінкового компоненту, реалізація якого пов'язана з актами небезпечної для індивіда поведінки;

3. сукупності провокуючих актів у поведінці конкретної особистості.

Безумовно, частина драйверів віктимної поведінки може бути запозичена саме через

наслідування. Так, 72% досліджених вказали, що саме такі форми віктимності притаманні особам (особі) з близького оточення.

Таким чином, віктимність – складне соціальне явище. Підставами її виникнення є зрушення в системі соціальної та психічної регуляції поведінки людини.

Література

1 Психология индивидуального и группового субъекта / К. А. Абульханова, В. А. Барабанщиков, А. В. Брушлинский и др.; под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Володиной – М. : Пер сз, 2002. – 365 с. – ISBN 592920070X.

2 Cross-Cultural Psychology : Research and Applications / J. W. Berry, Y. H. Poortinga, M. H. Segall, P. R. Dasen. – Cambridge : Cambridge univ. press, 2002. – 588 p. – ISBN 0521646170.

3 Тернер Д. Социальное влияние / Д. Тернер ; пер. с англ. З. Замчук. – СПб : Питер, 2003. – 256 с. – ISBN 5947230534.

4 Бергер П. Социальное конструирование реальности : Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с. – ISBN 5856910362.

5 Агафонов А. Ю. Человек как смысловая модель мира : Прологомены к психологической теории смысла. – Самара : Бахрах-М, 2000. – 335 с. – ISBN 5895700128.

6 Amir M. Victim Precipitation Forceible Rape / M. Amir // The J. of Criminal Law, Criminology and Police science. – 1967. – V. 58. – N 4. – P. 493 – 502.

7 Renting H. V. Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim / H. Van Renting. – The J. of Criminal Law and Criminology. – 1941. – N 31. – P. 303-309.

8 Руденский Е. В. Экспериментально-психологические основы социально-педагогической виктимологии : Монография / Е. В. Руденский. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского государственного педагогического университета, 2000. – 142 с. – ISBN 5859211945.

9 Леонтьев, Д. А. Психология смысла : Природа, структура и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – 486 с. – ISBN 5893570626.

10 Агафонов, А. Ю. Человек как смысловая модель мира: Прологомены к психологической теории смысла. – Самара : Бахрах-М, 2000. – 335 с. – ISBN 5895700128.

11 Стюарт Я. Современный транзактивный анализ / Я. Стюарт, В. Джойнс. – СПб. : Социально-психологический центр, 1996. – 336 с. – ISBN 5-89121-002-9.

12 Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологическая защита / Г. В. Грачев. – М. : Пер сз, 2003. – 303 с. – ISBN 5929201013.

13 Киришбаум Э. И. Психологическая защита / Э. Киришбаум, А. Еремеева. – М. : Смысл, 2000. – 179 с. – ISBN 5893570499.

14 Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна / К. Штайнер. – СПб : Питер, 2003. – 416 с. – ISBN: 5-318-00707-4.

15 Психология и вы : Неформальное поведение / Д. К. Берримэн, Д. Д. Харгривз, К. Р. Холлин. – Пермь : Стрелец, 1997. – 258 с. – ISBN 5888870129.